

ՌՈՍՏՈՎԻ ՄԱՐԶ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԵՒ ՀԱՅԱԲԵՆԱԿ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նոր Նախիջևանի Հայկական գաղութի պատմությունը Հանդամանորեն շարադրված է պրոֆ. Վ. Բ. Բարխուդարյանի երկհատոր ծավալուն աշխատության էջերում¹ և ըստ մաթիմ. դիտական հոգվածներում: Սնշուշտ, արժանին պեաք է հաաուցել նաև նախորդ ուսումնասիրողներին՝ Մ. Բժշկյանին, Ս. Ջալալյանին, Երվ. Շահաղիդին և այլոց, որոնք աարբեր դիաանկյուններից անդրադարձել են այս գաղութի պատմության այլևայլ հարցերին՝ հենվելով նաև իրենց իսկ ընդօրինակած վիմական բնադրերի փասաական նյութերի վրա²:

Ղրիմի թերակղզուց դեպի Դոնի աափասաանները դաղթեցին շուրջ 13000 հայեր: Նրանք եկել էին Կաֆա (այժմ՝ Թեոդոսիա), Ղարասուրաղար (այժմ՝ Բելոդոսկ), Ադմեչիդ (այժմ՝ Սիմֆերոպոլ), Սուրխաթ (նախկինում՝ Սուրբ Խաչ, նաև Էսկի Կրիմ, այժմ՝ Սաարի Կրիմ), Կեոզև (այժմ՝ Եվպատորիա), Բախչիսարայ քաղաքներից, ինչպես նաև Թոփտի (Թոփլի), Սալա, Սուլթան Սալա, Օրթալան (Օրթալանկ), Կամըլըկ, Ջուրուկ-սու, Բուրունչակ, Օթար, Թոփչակ, Սրմյանսկի Բաղար կամ Օրրաղար (այժմ՝ Սրմյանսկ քաղաք) և այլ դյուղերներից:

Ռուսական կայսրությունը որոշակի արաոնություններ շնորհեց դաղթական հայերին³, որոնք անավորվելուց հեաո, ըստ մաթիմ. դրկանքներ կրելով, լծվեցին շինարարական աշխատանքների. կառուցեցին վանքեր ու եկեղեցիներ, հիմնադրեցին դպրոցներ, մշակույթի օջախներ: 18-րդ դարի 80-ական թվականներին Նոր Նախիջևան անդափովեց Գրիգոր Խաղարյանի պեաերուրդյան ապարանը, որն իր աեսակի մեջ եղակի էր ողջ Հարավային Ռուսիայում: Դեռևս 1780 թ. մայիսի 9-ին Հ. Արղությանը իշխան Հովհ. Հաղարյանի հեա միասին Ցարսկոյե Սելո ամառանոցում հանդիպել էր Եկաաերինա Բ կայսրուհուն, պաամել նրան 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի արքայական շնորհադրի կենսադործման դժվարությունների մասին⁴:

1850-ական թվականներին Նոր Նախիջևանի Հայ գաղութն ուներ արդեն 3000 աուն բնակչություն⁵: Քաղաքն օրըսաօր է վերելք էր ապրում. ընդարձակվում էին առևաուն ու արդյունաբերությունը, աշխուժանում էր հասարակական-քաղաքական կյանքը: Նոր Նախիջևանը դառնում էր ուսսահայոց մտավորականության ճանաչված կենարոններից մեկը:

Հեաաքրքիր է նշել, որ ղրիմեցի հայերը Դոնի աափասաաններում կառուցած ընակա-

1 Վ. Բ. Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, գիրք Ա (1779-1861), Երևան, 1967, գիրք Բ (1861-1917), Երևան, 1985:

2 Մ. Բժշկյան, Ժամապարհորդություն ի Լեհաստան, Վեներիկ, 1830, Ս. Ջալալյան Ժամապարհորդություն..., Բ. Բ. Տիդիս. 1958, Երվ. Ծաադիդ, Նոր Նախիջևանը և Նոր Նախիջևանցիք. «Ազգագրական հանդես», 6-7 գրքեր, Թիֆլիս, 1901, 1903:

3 Նոր Նախիջևանի քաղաքական-տնտեսական կյանքում որոշակի դեր կատարեցին Եկատերինա Բ կայսրուհու 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի շնորհագիրը, Պավել Ա-ի 1779 թ. հունվարի 4-ի հրամանագիրը, ինչպես նաև կայսր Ալեքսանդր Ա-ի 1802 թ. դեկտեմբերի 21-ի հրովարտակը (տե՛ս Վ. Բ. Բարխուդարյան, Գշվ. աշխ., գիրք Բ, էջ 11-12):

4 Տե՛ս Երվ. Ծաադիդ, Նոր Նախիջևանը և Նոր Նախիջևանցիք, էջ 42:

5 Ս. Ջալալյան, Ժամապարհորդություն..., Բ. Բ. էջ 456-457: Հմմտ. Մ. Բժշկյան Գշվ. աշխ., էջ 391-394:

վայրերն ու հողերն օջախները կոչում են իրենց նախկին՝ Ղրիմյան անուններով. Թոփտի, Մեծ Լիալա, Կոթը Սալա (Սուլթան Սալա), Նիսվիթա, իսկ Ղրիմի հռչակավոր Սուլթա Խաչ վանքի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով՝ նորահաստաա քաղաքի վանական համալիրը նույնպես անվանում են Սուլթա խաչ:

Միայն Նոր Նախիջևանում նորեկ հայերը կառուցում են յոթ եկեղեցիներ, իսկ գյուղական մայրերում՝ մեկական, ընդ որում Թոփտի գյուղում երկուսը՝ Ս. Սարգիս և Ս. Փրկիչ անուններով: Նոր Նախիջևանի¹ յոթ եկեղեցիներից այսօր կանգուն է միայն Ս. Կարապետը՝ գերեզմանոցի ոչ մեծ եկեղեցին, մյուսները հիմնահատակ ոչնչացված են: Կանգուն կամ կիսավեր վիճակում են Մյասնիկյանի շրջանի հայաբնակ գյուղերի հողերը կառույցները, իսկ շրջկենտրոն Ջալթրում դործող է Ս. Հարություն եկեղեցին:

1970-ական թվականներին, ընդառաջելով ոռոգովահայության պահանջին՝ մարզային իշխանությունները համաձայնեցին վերականգնել բարձիթողի վիճակում գտնված Ս. Խաչ վանքի համալիրը՝ նրա սրահները արամազրելով հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության թանգարանին: Իյս ազդանվեր գործին իրենց մասնակցությունն ունեցան Հայաստանի Հանրապետության հուշարձանների պահպանման ընկերությունը և մի խումբ հայ մասվորականներ (Մ.Ս. Սարյան, Վ.Բ. Բարխուդարյան, Մ.Վ.Գրիգորյան, Վ. Մ. Հարությունյան և ուրիշներ):

Ռոստովի մարզից պրակում գեանդված արձանագրությունների մեծ մասը այժմ գոյություն չունի, դրանք արվում են նախորդ հրատարակիչների վերծանությամբ: Մենք ընդօրինակել ենք նաև հասագույն շրջանի կարևոր վիմագրերը, ինչպես նաև եկեղեցիների պատերին և սրրապատկերների վրա եղած մակագրությունները:

ՌՈՍՏՈՎԻ (ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ) ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ՎԱՆՔ

Ղրիմից հեռո գուսահայ գաղութի ամենախոշոր հողերը և կրթա-մշակութային կենտրոնը եղել է ՆորՆախիջևանի Սուլթա Խաչ վանքը: Սյն գանվում է այժմյան Ռոստով քաղաքի հյուսիսային մասում, նախկինում Թեմուրլանկ կոչվող ձորակի² սարալանջի վրա, որի աակից բխում են սառնորակ ու քաղցրահամ աղբյուրները: Վանքը հիմնադրվել է 1783 թ. ե. օծվել է 1792 թ. ռուսահայոց հողերը առաջնորդ Հովսեփ արք. Սրգուլթյանի կողմից: Այս առթիվ Հ. Սրգուլթյանի «Դաւթար»-ում հիշատակված է.

«Ընդ սմիմ (իմա՝ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու-Գ. Գ.) օծաք գիմմունս վամիցն, որ յանուն Փրկչիմ եւ Ս. Խաչիմ»³:

Ս. Խաչ վանքն ունեցել է իր դպրոցը, սեփական ապարան⁴, բազմաթիվ անաեսական շենքեր, հարուստ կալվածներ, որոնք մասամբ մշակում էին վանքապատկան «խուաորի» 30 աուն հայ բնակիչները: Ըստ Ս. Ջալալյանի վկայությամբ⁵ վանքն ունեցել է ավելի քան 8000 դեսյատին (մոսավորապես 8800 հեկտար) վարելահող, որից 300 օրավարր մշակվում էր

1 Նոր Նախիջևանն իրրև առանձին քաղաք այժմ գոյություն չունի. այն մտցված է Ռոստովի վարչական տարածքի մեջ և կոչվում է Պրովետարական շրջան: Ի դեպ նկատենք, որ միմչև 20-րդ դարը նույնպես փորձեր են եղել միավորելու Ռոստով և Նոր Նախիջևան քաղաքները, սակայն Քայ ազգարնակչությունը ընդդիմություն է ցույց տվել (տե՛ս Վ. Բ. Բարխուդարյան, մշվ. աշխ., գիրք Բ, էջ 10-26):

2 Ս. Ջալալյան, Բ, էջ 468:

3 Ե. Շախագիդ, Նոր-Նախիջևանը և Նոր Ճախիջևանցիք, էջ 68:

4 Տպարանի մեքենաները, որոնք ռերված էին Պետերբուրգից, հետագայում աեղափոխվում են Աստրախան (տե՛ս Ս. Ջալալյան, Բ, էջ 468):

5 Ս. Ջալալյան Բ, էջ 460: